

IS HET WERKELIJK?

Engagement in de Nederlandse literatuurkritiek(analyse)

Jos Joosten

Radboud Universiteit Nijmegen

Op 27 november 2009 werd in Den Haag het symposium *De moraal van het verhaal* gehouden. Een van de sprekers was schrijfster Renate Dorrestein, op dit moment een van de meest populaire en bestverkopende Nederlandse auteurs. Haar verhaal had het in dat jaar zonder twijfel meest besproken onderwerp binnen de Nederlandse letterkunde tot thema: engagement. Kennelijk zat het onderwerp haar hoog. Ze had eerder al een verhaal met een vergelijkbare strekking als haar lezing gepubliceerd in *Trouw*, en de tekst van haar Haagse voordracht stond dezelfde dag al (in verkorte vorm) in *NRC Handelsblad*. Dorrestein was kennelijk zó tevreden over haar betoog, dat ze het inmiddels op meerdere plaatsen in zijn geheel publiceerde, het meest recent onder de titel 'De literaire kritiek: koekoek-eenzang' (Dorrestein 2010).¹ Dorrestein koos daarbij voor een invalshoek die binnen het debat nog niet eerder aan bod was gekomen, namelijk de rol van engagement in de hedendaagse Nederlandse literatuurkritiek.

De basisthese van Dorrestein is eenvoudig: zij verwijt 'de' Nederlandse literaire kritiek – en zo generaliserend is ze welbeschouwd wel, zonder enige nader specificatie – dat zij niet geëngageerd is. De lezing van Dorrestein biedt, in haar generalisering, een paar mooie aanknopingspunten om enkele actuele vraagstukken rond onderzoek naar literaire kritiek te behandelen.

De eerste passage uit haar tekst die ik bespreek betreft een waarneming met een duidelijk literair-historische strekking. Er is genoeg geëngageerde literatuur, stelt Dorrestein, maar die wordt door de critici niet als zodanig herkend. Evident geëngageerde boeken als *Casino* van Marja Brouwers of *Wolfstonen* van Herman Franke hebben 'weinig inhoudelijke discussie veroorzaakt', omdat de kritiek niet stilstond bij 'morele vragen' die dit boek opriep, maar vooral bij 'literair-technische elementen' (Dorrestein 2010, 80). Dorrestein stelt dan:

De Frans-Bulgarse filosoof Tzvetan Todorov signaleerde al een tijdje terug dat er 'een kloof is ontstaan tussen de literatuur en de wereld omdat literatuurdocenten en -critici aan een akelig soort smetvrees lijden: een roman zou je eens iets over jezelf of de wereld kunnen vertellen' (Dorrestein 2010, 80).

De genese van Todorovs 'citaat' is te interessant om niet even na te gaan. De tekst die Dorrestein tussen aanhalingstekens plaatst, is namelijk nooit – ook niet in het Frans – uit de pen van Todorov gevloeid. Dorresteins vindplaats van Todorov is niet zozeer op eigen lectuur gebaseerd van de (niet-vertaalde) Franse tekst, maar zij ontleent het citaat aan een artikel van criticus Hans Goedkoop uit *De groene Amsterdammer*. In een eerdere versie van haar verhaal, in *Trouw* in 2007, neemt Dorrestein namelijk nog wel de moeite om haar bron te vermelden.

Met instemming haalde Goedkoop de Bulgaarse filosoof Tzvetan Todorov aan: 'Er is een kloof ontstaan tussen de literatuur en de wereld, omdat docenten en critici aan een akelig soort smetvrees lijden: een roman zou je eens iets over jezelf en de wereld kunnen vertellen' (Dorrestein 2007).

Goedkoop had twee maanden eerder inderdaad het volgende geschreven:

Denk aan Tzvetan Todorov, laatst in de *NRC* nog geparafraseerd door Bas Heijne. Er is een kloof ontstaan tussen de literatuur en de wereld, omdat docenten en critici aan een akelig soort smetvrees lijden: een roman zou je eens iets over jezelf en de wereld kunnen vertellen! (Goedkoop 2007).

En wat schreef Bas Heijne uiteindelijk in zijn column in *NRC Handelsblad*?

In zijn pamflet *La littérature en péril* probeert de Bulgaars-Franse essayist Tzvetan Todorov juist vol humanistische goede moed te zijn: het is waar dat de literatuur aan belang verloren heeft, maar dat komt vooral doordat ze zo slecht onderwezen wordt. Docenten op school en aan de universiteit – in Frankrijk, let wel – zijn doordeesemd van literatuurtheorie en zijn geneigd een roman vooral als tekst te zien; leerlingen worden doodgegooid met formele aspecten van die tekst. Ze leren, met andere woorden, hoe die tekst geschreven is, niet waar die over gaat. Er is een kloof ontstaan tussen de literatuur en de wereld, omdat docenten en critici aan een akelig soort smetvrees lijden: een roman zou je eens iets over jezelf en de wereld kunnen vertellen! (Heijne 2007).

Het zogenaamde citaat dat Dorrestein aanhaalt, komt dus uit een boek dat ze nooit aantoonbaar onder ogen had. In werkelijkheid lezen we bij haar Hans Goedkoop's parafraze van Bas Heijnes parafraze – van drie jaar eerder – van Todorov's pamflet *La littérature en péril*, dat toen (voorjaar 2007) net verschenen was. Het woord 'smetvrees' of een Franse pendant ervan gebruikt Todorov in zijn tekst nergens. Hij spreekt – onder meer – over een 'manière ascétique de parler de la littérature' (Todorov 2007, 23) (je vraagt je af of Heijne hier misschien de associatie met 'aseptisch' parten heeft gespeeld) en concludeert iets verderop inderdaad: 'la littérature est sans rapport avec le reste du monde et étudie les seules relations des éléments de l'oeuvre entre eux' (Todorov 2007, 31). Literatuur wordt louter werkimmanent

bekeken, dus. Alleen is hier een kanttekening op zijn plaats, die ook al bleek in Heijnes oorspronkelijke artikel: Todorov heeft het over het universitair en middelbaar onderwijs in Frankrijk en niet over literatuurkritiek – laat staan over *Nederlandse* literatuurkritiek. Dorrestein maakte intussen probleemloos van Goedkoops ontlening van Heijnes parafraze Todorovs eigen letterlijke woorden over het Franse onderwijs, en borduurt vrolijk voort op die ‘smetvrees’ van literatuurcritici:

Is die smetvrees de reden dat er zo is voorbijgegaan aan de kern van de romans van Brouwers en Franke? En betekent dat dus dat expliciet schrijven over moraal een ongewenste bezigheid is geworden [...]? (Dorrestein 2010, 80).

Ik sta stil bij wat op het oog misschien een detail lijkt. Dorrestein stelt dat expliciet schrijven over moraal een ongewenste bezigheid is *geworden*. Daarmee suggereert zij dus dat het ooit – in een korter of langer vergaan verleden – kennelijk wél gewenst was om expliciet te moraliseren.

Dominantie van de autonomie: kwantitatief

Wat dat laatste betreft is, met slechts oppervlakkige kennis van de geschiedenis van de Nederlandse literatuur en literatuurkritiek, vast te stellen dat expliciet schrijven over moraal, zeker sinds de opkomst van Tachtig, nooit ‘gewenst’ is geweest in de Nederlandse letterkunde. Dat betekent natuurlijk niet dat de literatuurkritiek sindsdien geen moraal had – of beter gezegd: geen ideologie uitdroeg. Als je niettemin geconfronteerd wordt met de uitlating dat literatuurkritiek moet trachten autonoom te zijn, dan ben je als neerlandicus natuurlijk al snel geneigd om de zwarte piet over de dominantie van de structuralistische analyse en kritiekenpraktijk neer te leggen bij *Merlyn*. En in vergelijking hiermee is de schets die Todorov maakt vanuit de Franse situatie overigens zeer vergelijkbaar met de direct postmerlinistische periode in Nederland.

De teneur in de vakliteratuur van de afgelopen jaren is dat de invloed van *Merlyn* onontkoombaar is in de Nederlandse letterkunde: ‘Dat legendarische tijdschrift heeft een omslag betekend in de literatuurbeschuwing, die tot lang na de Tweede Wereldoorlog nog onder invloed van de *Forum*-generatie stond’ (Van Deel 2004, 8). Het kost op het eerste gezicht weinig moeite casus te vinden die deze bevindingen verder bevestigen. Naar de rol die het tijdschrift *Merlyn* speelde in de naoorlogse Nederlandse literatuurkritiek is immers al het nodige onderzoek gedaan. Daarnaast zijn er tal van persoonlijke getuigenissen van lezers, critici en wetenschappers die melden hoezeer de invloed van *Merlyn* hun denkwereld mede bepaalde. Van de laatste categorie biedt T. van Deel midden jaren tachtig slechts een van de vele sprekende voorbeelden:

Merlyn beschouw ik nog steeds als de leerschool voor elke criticus. De aandacht voor de tekst [...] is zowel principieel als didactisch te waarderen als grondslag voor elke verdere en verdergaande tekstbeschouwing. Er is nu, natuurlijk, niemand meer die in strikte zin de *Merlynse* opvatting deelt, maar dat neemt nog niet weg dat ze als stadium in het denken over tekstinterpretatie en in de praktijk van het omgaan met teksten van zeer grote waarde zijn. Een criticus die niet 'door *Merlyn* is heengegaan' is geen goede criticus (Van Deel 1986, 159).

Door de literatuurwetenschap is *Merlyn* ook grondig tegen het licht gehouden. Ton Anbeek (2001) deed onderzoek naar de periode voor de opkomst en toonde aan dat de ergocentrische methode al sinds 1945 de praktijk mede bepaalde van het wetenschappelijk discours. Thomas Vaessens nuanceerde in 2004 de invloed van *Merlyn* zelf, wees daarbij vooral op de *beeldvorming* achteraf, en bouwt in zekere zin voort op Anbeeks bevindingen over Merlyns prehistorie als hij stelt: 'allerlei al eerder bedachte en gebruikte leesgewoonten [werden] dankzij *Merlyn* voorgoed vanzelfsprekend'. Hij concludeert dat 'we de invloed van *Merlyn* vooral niet [moeten] overschatten' (Vaessens 2004, 184-185).

Hoe relevant ook, bij het genoemde onderzoek is een serieus kritiekpunt te plaatsen. Waar met betrekking tot *Merlyn* het grote belang vooral zit in zijn vermeende verhouding tot de dagbladkritiek (waarbij de opvattingen van het blad afwisselend fungeren als bruggenbouwer tussen academie en journalistiek, als inspirator, of als technische leidraad), is er nog geen onderzoek gedaan naar de feitelijke veranderingen die de dag- en weekbladkritiek voor en na *Merlyn* te zien zou geven. Vaessens richtte zich in zijn onderzoek op het doorsijpelen van merlinistische opvattingen in schoolpoëtica's en onderwijs en Anbeek bestudeerde de kritische praktijk van *De Nieuwe Taalgids*, dat, zoals bekend, een forum voor wetenschapsbeoefening is.

Daarom is het van belang om elders aanwijzingen te zoeken naar de invloed van *Merlyn*, en wel op de meest aangewezen plaats: de dagbladen zelf. Een eerste indicatie van die feitelijke invloed van *Merlyn* bieden de resultaten van het MA-onderzoek dat Marieke Vermeulen in 2010 afrondde aan de Radboud Universiteit Nijmegen (Vermeulen 2010).² Onder begeleiding van Esther Op de Beek en mijzelf analyseerde Vermeulen de argumentatie in alle recensies in de dagbladen *Trouw*, *de Volkskrant* en *Parool* in de peiljaren 1955 en 1975, dus globaal tien jaar vóór en tien jaar ná *Merlyn*. Als analyse-instrument gebruikte ze de bekende, traditionele aanpak van Boonstra met de aanpassingen van Praamstra (Boonstra 1979, Praamstra 1981). En zij houdt dan ook een slag om de arm vanwege de denkbare kanttekeningen bij de aanpak van Boonstra/Praamstra: het analysemodel garandeert zo geen objectiviteit en blijft natuurlijk onderhevig aan het interpretatiemoment door de interpreter – in dit geval Vermeulen, dus. Daar komt bij dat iedereen die weleens met het model gewerkt heeft weet hoe lastig het is de kwalificaties zonder voorbehoud toe te kennen. De weerbarstige praktijk van waardeoordelen en argumenten in recensies laat zich zelden tot

nooit voor honderd percent bevredigend classificeren. Niettemin is het mogelijk om op zijn minst tendensen te signaleren.

Met voornoemde slag om de arm signaleert Vermeulen inderdaad een toename van stilistische en compositorische argumenten in een vergelijking tussen beide peiljaren.

In 1955 hoorde 28,4 procent van de waardeoordelen in de categorie 'Autonoom' thuis en in 1975 was dat 34,6 procent. Het verschil tussen 28,4 en 34,6 procent is getoetst met behulp van een Chi-kwadraattoets en bleek statistisch significant bij een p-waarde kleiner dan 0,01 (Vermeulen 2010, 58-59).

Terecht plaatst Vermeulen de kanttekening bij haar bevinding dat het maar de vraag is of de gevonden tendens binnen de dagbladkritiek alleen op het conto van *Merlyn* te schrijven is. Inderdaad zijn er in de genoemde twintig jaar tijd natuurlijk wijzigingen in het literaire veld, in de journalistiek-culturele, demografische, politieke en maatschappelijke constellatie. Niettemin blijft ook dan vaststaan dat de trend in de tendens van autonomisering in de kritieken duidelijk aanwijsbaar blijkt. En, voor het contrast, andere wijzigingen zijn aanmerkelijk minder nadrukkelijk vaststelbaar: Vermeulen vond iets minder intentionele en expressieve argumenten, en morele argumenten zijn in het hele corpus zo goed als afwezig. Opmerkelijk in het licht van Dorresteins waarneming is de rol die 'ethische' argumenten in diverse verschijningsvormen spelen in de onderzochte kritieken. In 1955 is 6,3% van de waardeoordelen te kwalificeren als 'engagementsargument' of 'moreel argument', in 1975 nog maar 2,2% (Vermeulen 2010, 40-41). Wat dus al niet veel was, is tien jaar na stopzetting van *Merlyn* zo goed als verwaarloosbaar geworden.

Onderzoek als dat van Vermeulen is ontegenzeggelijk zeer zinvol. Ondanks alle voorbehouden die zij zelf maakt, is het relevant om de door haar gesignaleerde tendensen op basis van de kranten zélf zichtbaar te maken. Het geeft enige feitelijke grond aan talloze speculaties rond het effect dat *Merlyn* op de Nederlandse literaire kritiek gehad heeft en die zich nu toch vaak behelpen met opmerkelijke waarnemingen in het genre: 'Het ziet ernaar uit dat de invloed van *Merlyn* binnen de literatuurkritiek tegelijkertijd zeer gering en omvangrijk was' (Berndsen 2000, 63).

Dominantie van de autonomie: kwalitatief

Vermeulen biedt dus een beloftevol begin. In deze bijdrage wordt echter getracht verder te gaan waar haar waarnemingen ophouden. Het ordenen van waardeoordelen of domeinen van waardeoordelen is een overtuigende indicatie van trends in de teksten zelf, maar is uiteraard goedgevoel een kwantitatieve interpretatie.

We keren even terug naar Dorresteins betoog op het Campert-symposium. Als voorbeeld van de niet-geëngageerde benadering van 'de critici' haalt Dorrestein de receptie aan van *Casino* van Marja Brouwers en *Wolfstonen* van Herman Franke.

Maar gek genoeg, zo constateerde Aleid Truijens in *de Volkskrant*, hebben deze boeken, ondanks hun stellingname, bedroevend weinig inhoudelijke discussie veroorzaakt. Recensenten gingen volgens haar vooral in op literair-technische elementen, in plaats van zich te buigen over de vraag of Brouwers en Franke gelijk hadden met hun aanklacht en met de vraagtekens die zij plaatsten bij de moraal van onze tijd (Dorrestein 2010, 80).

Het is een curieuze stelling die Dorrestein, weliswaar op gezag van Truijens, poneert. Want een oppervlakkige blik in de krantenbak leert dat beide boeken wel degelijk zijn besproken – en bejubeld – met als focus hun betrokkenheid op de eigentijdse maatschappij. Men was niet over de hele linie positief over beide boeken, maar wie positief was – en dat waren niet de geringsten – schonk uitgebreid aandacht aan juist het actuele van het boek. *Volkskrant*-coryfee Michaël Zeeman, bijvoorbeeld, kwam op meerdere plaatsen woorden tekort om het boek de hemel in te prijzen. Zo schreef hij in zijn eigen *Volkskrant*:

En wat is dat een verademing, een roman lezen die daartoe uitnodigt, een roman die zich verdiept in de Zeitgeschichte, met al haar ingewikkeldheid en onbeslistheid, een roman voor volwassenen, kortom, die de wereld serieus neemt en tegemoettreedt. Meteen wint de literatuur aan gewicht en zeggingskracht. De kluisters van het louter op zichzelf betrokken zijn worden verbroken (Zeeman 2004).

Het punt dat Dorrestein wil maken, klopt dus al niet bij de eerste *quickscan*. En het merkwaardigste is misschien wel dat alleen al wat Zeeman stelt ook nog eens precies overeen komt met hetgeen Dorrestein beoogt te betogen.³

Wie Truijens' artikel raadpleegt, stelt opnieuw vast dat Dorrestein nogal fantasierijk met de brontekst omspringt ten faveure van het punt dat zij wil maken. Ook Truijens' waarneming betrof niet primair de literatuurkritiek. Het probleem dat zij signaleerde omtrent *Casino* en *Wolfstonen* was: 'beide romans riepen nauwelijks "buitenliteraire" discussie op' (Truijens 2005). Haar bezwaar betrof, met andere woorden, niet zozeer de receptie door literatuurcritici alswel door opinievormers in de maatschappij *tout court*, die zich niks gelegen bleken te laten liggen aan romans met een maatschappelijke invalshoek.

We maken even een tussenbalans op. Dorresteins smetvrees-passage is gebaseerd op een tekst die niet van Todorov is, gaat uit van een premisse over literatuurkritiek die historisch betwifelbaar is en geeft een interpretatie van Aleid Truijens die bepaald niet helemaal ter zake is. Niettemin zegt ze zaken die nadere bespreking waard zijn.

Is die smetvrees de reden dat er zo is voorbijgegaan aan de kern van de romans van Brouwers en Franke? En betekent dat dus dat expliciet schrijven over moraal een ongewenste bezigheid is geworden [...]? (Dorrestein 2010, 80).

Het is daarbij van belang op te merken dat Dorrestein spreekt over 'de kern' van beide romans. Dat behelst een impliciete aanname van een zeer klassiek interpretatief concept. Het woord 'kern' suggereert immers dat er kennelijk een absolute, laatste lezing van de tekst bestaat die als enig juiste aan te merken valt. En die ware kern vind je dus – kennelijk – door boeken geëngageerd te lezen. Dorrestein blijkt er een paar interessante analytische knelpunten mee ter tafel te brengen. Allereerst is er het feit dat zij het onderzoeksveld eigenlijk nogal onsystematisch afgraaft. Van wie wordt nu eigenlijk wat verwacht? Dorrestein zegt: de geëngageerde romans zijn er al, alleen willen de critici die typische eigenschappen van de romans in kwestie niet zien.

Hier vallen in eerste instantie twee bedenkingen te maken. Ten eerste een die meer in het algemeen de discussie over engagement het laatste jaar behoorlijk heeft vertroebeld, namelijk het ontbreken van een eenduidige definitie wat er nu precies onder engagement verstaan wordt. Dorrestein zelf concludeert in haar artikel, sprekend als ervaringsdeskundige – namelijk 'vrijwel wekelijks' optredend voor een 'grote groep lezers in een bibliotheek of multifunctioneel buurtcentrum' in den lande – dat haar toehoorders veel meer geïnteresseerd zijn 'in ethische dan in esthetische kwesties' (Dorrestein 2010, 85). Voor deze gewone lezer is 'vooral het verhaal en de morele dilemma's van de personages van belang'. Maar is dat *engagement*? Zo'n vage definitie over 'ethische kwesties' kun je immers toepassen op alles van *Roodkapje* (is het toelaatbaar om een minderjarig kind in haar eentje een donker bos in te laten gaan?) tot aan het meest larmoyante soap-verhaal ('zal ik hem nu wel of niet zeggen dat het niet zijn baby is die ik draag?'). Waarbij morele dilemma's bovendien zeer goed (vaak bij uitstek) strikt individueel kunnen zijn en helemaal niets met engagement te maken (hoeven te) hebben. Of door lezers helemaal niet als 'geëngageerd' worden gepercipieerd.

Een tweede kanttekening bij Dorresteins standpunt is zeker in relatie tot literatuurkritiek cruciaal. Waar literatuurkritiek – nog altijd – de primaire publieke reflectie op nieuwe teksten is, wordt de kwestie engagement en literatuurkritiek eigenlijk automatisch tot een *lezerskwestie*. Het is de criticus die, in zijn of haar getuigenis omtrent een nieuw boek, besluit om aan een boek een geëngageerde betekenis of betekenislaag toe te kennen. Dorrestein zegt dat de critici de 'kern', dat wil zeggen de juiste betekenis van bepaalde boeken missen. Dat is natuurlijk haar goed recht als subjectieve partij in het literaire veld: zij heeft een standpunt te verdedigen en mag haar waarheid daarbij met zoveel kracht naar voren brengen als zij wil. Maar ook Dorrestein is een actor in dat veld, van wie de beschouwer eenvoudig kan vaststellen dat wat voor haar de kern *is*, in werkelijkheid een subjectieve uitspraak is, waarmee zij een bepaalde betekenis *toekent* aan een boek.

Duitse theorie

Het is in dat verband verhelderend een blik op het Duitse taalgebied te werpen, waar op dit moment het meeste onderzoek gedaan wordt naar praktijk en theorie van de

literatuurkritiek. De maatschappelijke betrokkenheid van literatuur en de rol die literatuurkritiek daarin kan spelen, loopt als een rode draad door de naoorlogse kritische praktijk. West-Duitsland geeft relatief snel na de oorlog de opkomst te zien van een *close reading*-praktijk in de literatuurkritiek die vergelijkbaar is met die van *Merlyn* bij ons, ruim een decennium later. In Duitsland was de roep om politieke en maatschappelijke betrokkenheid van de literatuurbeschouwing in de nazitijd in een wel zeer kwade reuk komen te staan, en onder critici was de roep om a-politieke en autonome literatuurbeschouwing daardoor groot. 'Literatur ist der Raum des Metaphysischen und Existentiellen und nicht der Gegenwart, schon gar nicht der bundesrepublikanischen. Politisch indifferent, ahistorisch und autonom soll sie sein – darüber sind die tonangebenden Rezensenten jener Jahre einig [...]', zo signaleert Oliver Pfohlmann in zijn overzicht van de naoorlogse literairkritische praktijk in West-Duitsland, in een paragraaf die als veelzeggende titel 'Konservative Kritik der 1950er Jahre' meekreeg (Pfohlmann 2004, 160). Iets verder signaleert hij nog: 'Ähnlich wie in der Literaturwissenschaft dominiert in der Kritik die werkimmanente Methode, die jeden außerästhetischen, zumal politischen Bezug der Kunst negiert' (Pfohlmann 2004, 161). De eerste generatie naoorlogse critici had haar bekomst van politieke al te politieke beschouwingen. Uiteraard veranderde dit autonomistische klimaat in de loop van de jaren zestig ook zeer sterk, en zeker in Duitsland doen zich enkele clashes der kritiek voor die ontegenzeggelijk in het teken van het engagement staan.

Een zeer fel kritisch debat, misschien wel het felste in het naoorlogse Duitsland, ontbrandde rond de novelle *Was bleibt* die Christa Wolf in 1990 publiceerde. Het boek leverde honderden artikelen, veelal in dag- en weekbladen op. Een jaar na het verschijnen van Wolfs boek kon onderzoeker Thomas Anz er al een uitgebreid commentarierende bloemlezing van ruim 250 pagina's uit samenstellen, voorzien van de inleidende opmerking: 'Eine vollständige Dokumentation des Streits war weder möglich noch sinnvoll' (Anz 1991, 27). Een polemiek met maatschappelijke betrokkenheid als inzet van een dergelijke omvang is in het Nederlands taalgebied in de naoorlogse periode niet vertoond, ook niet rond omstreden en veelbesproken boeken als *Mystiek lichaam* of *Bezonken rood*. In 2002 werd de polemiek rond Wolf het object van het proefschrift dat Friederike Worthmann in Göttingen verdedigde (Worthmann 2004). Worthmann bouwt, in haar voorstel voor analyse van de polemiek rond Wolf, voort op het werk van de Duitse literatuurwetenschappers Renate Von Heydebrand en Simone Winko, die midden jaren negentig hun zeer grondige *Einführung in die Wertung von Literatur* publiceerden.

Het boek van Von Heydebrand en Winko verscheen in 1996 en werd de afgelopen decennia in Duitsland tot een veelgecteerd werk binnen de studie naar literatuurkritiek. Het belangrijke aan deze studie is dat de auteurs rechtdoen aan het op zich voor de hand liggende feit dat literaire kritieken een functie hebben in een literair proces en dus niet als statische objecten opgevat kunnen worden. Zij kiezen voor een institutionele invalshoek en nemen als basisaanname dat literatuur een 'Sozialsystem' is, waarbinnen objecten niet zozeer hun objectieve waarde bezitten, maar waaraan de waarde wordt *toegekend*. Het cruciale van hun benadering, die ze ten dele ontlenen

aan *Values and evaluations* van Z. Najder uit 1975, zit hem in de drieslag die zij waarnemen bij criticus en kritische praktijk. Waardetoekenning (*Wertung*) is een proces dat voortkomt uit de wisselwerking van de volgende variabelen: de zogenaamde *axiologische Werte*, de *attributive Werte* en de *Zuordnungsvoraussetzungen*. De 'axiologische waarde' definiëren Von Heydebrand en Winko als 'den Maßstab, der ein Objekt oder ein Merkmal eines Objekts als "wertvoll" erscheinen läßt, es als Wert erkennbar macht. Außerdem kann ein axiologischer Wert in einem gegebenen Wertsystem andere, von ihm abgeleitete Werte rechtfertigen' (Von Heydebrand e.a. 1996, 40).

De axiologische waarde is dus een individuele zaak van het waardetokennend subject – de beschouwer of criticus. Het subject is bij voorbeeld op de hoogte van bepaalde kenmerken van een genre (een epigram moet een puntige slotwending hebben, een sonnet veertien versregels, gegroepeerd volgens een bepaalde indeling) en zal op basis van die kennis kwaliteiten toekennen aan facetten van het object dat aan die kenmerken appelleert. Dit speelt zich niet alleen af op het concrete niveau van genres of stijlkenmerken, maar raakt aan elk proces van waardetokenning, dus ook een ideologische benadering van literatuur (vanuit een emancipatoire invalshoek, bijvoorbeeld, of vanuit de vraag of een boek geëngageerd is). Axiologische waarden zijn in zekere zin abstract, zoals Najder stelt: 'values in the axiological sense exist in no other way than as thoughts, which recognize the valuableness of something' (Najder 1975, 64), en zij concretiseren zich pas met betrekking tot een object als *attributiver Wert*, dat wil zeggen: 'ein Objekt oder ein Merkmal eines Objekts, dem auf der Grundlage eines axiologischen Werts die Qualität zugeschrieben wird, werthaltig zu sein' (Von Heydebrand e.a. 1996, 42). Hier blijkt dus dat waarde niet objectief vaststaat, maar *toegekend* wordt. Axiologische waarden zijn algemeen toepasbaar, attributieve waarden zijn daarentegen singulier: ze hebben altijd betrekking op één bepaald, concreet object. Om iets als attributieve waarde te herkennen, zijn dus twee stappen nodig: eerst dient een kenmerk vastgesteld te zijn en voorts dient het gekoppeld te kunnen worden aan een axiologische waarde.

Dat betekent dus zowel een descriptieve als een evaluatieve stap die, zo erkennen beide onderzoeksters, op een complexe manier met elkaar verbonden zijn en in de praktijk vaak nauwelijks te scheiden. Om de link toch op pragmatische gronden te kunnen leggen, wordt het fenomeen van de *Zuordnungsvoraussetzungen* van het subject geïntroduceerd, dat verwijst naar de voorwaarden 'die erfüllt sein müssen, damit ein Wertender einen axiologischen Wert auf ein Objekt bzw. auf Objekteigenschaften und/oder konkretere axiologische Werte auf einen höhergeordneten axiologischen Wert beziehen kann. Zu diesen Voraussetzungen zählen subjektive Erfahrungen und individuelles wie auch kollektives, konventionalisiertes Wissen der Wertenden' (Von Heydebrand e.a. 1996, 44). Samengevat: op basis van de *Zuordnungsvoraussetzungen*, zijn of haar set normen en waarden dus, beschikt de criticus over een repertoire aan algemeen toepasbare waardeoordelen die zich kunnen realiseren in het toekennen van concrete waarde-eigenschappen aan een object.

Von Heydebrand en Winko in Nederland

In de grote hoeveelheid theoretische literatuur over literatuurkritiek die het afgelopen anderhalf decennium in Duitsland verscheen, wordt het boek van Von Heydebrand en Winko vaak geciteerd. In Nederland was er nog maar sporadisch aandacht voor. Toch levert de aanpak van Von Heydebrand en Winko de mogelijkheid te voorzien in een lacune in het kritiekenonderzoek. In zekere zin kan gesteld worden dat zij de institutionele benadering, zoals bij ons bekend geworden uit Tilburg, beogen te verzoenen met de tekstgerichte aanpak die in het voetspoor van Mooij door Boonstra en Praamstra werd verfijnd. Zij ondervangen de problemen van beide benaderingswijzen. Het probleem bij de institutionele analyse zie je bijvoorbeeld in het klassieke artikel van Van Rees (1985) over Faverey. Van Rees komt de eer toe in Nederland als eerste een poging te hebben gedaan een op Bourdieus gedachtegoed gestoelde, dynamische analyse van de literair-kritische praktijk te maken. Een baanbrekend artikel, dat echter enkele valkuilen niet vermijdt. Van Rees' probleem zit hem onder meer in het totaal negeren van elke tekstinhoudelijke blik: hij laat het bij zeer globale typeringen van het onderzochte kritieken corpus.

De richting van Boonstra en Praamstra (Boonstra 1979; Praamstra 1981) heeft juist een probleem aan de andere kant. Hier lijkt het merlinisme de kritiekenanalyse te hebben beïnvloed: men bekijkt de kritiekentekst als autonoom object. Waardeoordelen worden erin als statische tekstgegevens geklasseerd, zonder enig recht te doen aan de context waarbinnen ze functioneren. Binnen de neerlandistiek is deze vorm van analyse van waardeoordelen, geschoeid op de leest van Abrams' poëticamodel en Mooijs analyse van waardeoordelen, lange tijd maatgevend geweest bij het onderzoek naar kritieken. Men telde welk soort waardeoordeel overwegend werd gebruikt in een bepaalde kritiek of corpus van kritieken.

De paradigmatische wortels van deze benadering, die vanaf begin jaren zeventig ingang vond, lijken ook weer terug te voeren op de dominantie van *Merlyn*. Mooijs analysevoorstel maakte opgang tijdens de hoogtijdagen van de ergocentrische benadering. Zijn aanpak van kritieken blijkt, wel beschouwd, zeer vergelijkbaar: de tekst van de kritiek staat centraal en wordt, als het ware, als autonoom tekstobject geanalyseerd, zonder oog voor zijn werking binnen het literaire systeem. Nu is bij uitstek literatuurkritiek niet autonoom te lezen. Het is eigen aan de tekstsoort dat zij refereert aan ander werk, aan visies op wereld en werkelijkheid van de auteur, én dat de kritiek als tekst op zichzelf iets beoogt te bewerkstelligen bij de lezer (of dat nu de krantenlezer, concurrerende criticus of auteur is).

Ook voor het Nederlandse debat hadden de bevindingen van Von Heydebrand en Winko meteen een welkome impuls kunnen zijn. In ons taalgebied speelde het echter zeer mondjesmaat een rol in het literairwetenschappelijk discours. Marianne Vogel – niet toevallig als neerlandica werkzaam aan een Duitse universiteit – blijkt goed vertrouwd met het boek van beide onderzoekers. Zij refereert in haar studie *Baard boven baard. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960* uit 2001

echter voornamelijk aan de literair-historische toepassingen erin (met name neergelegd in deel II: *Geschiede*; Von Heydebrand e.a. 1996, 134-307) en niet van hun, hierboven geschetste, analytische uitgangspunten (Vogel 2001a, 22, 100, 229). Opmerkelijk is dat zij in haar kleine studie *Recensies!* die in hetzelfde jaar verscheen en die focust op de praktijk van de literatuurkritiek, Von Heydebrand en Winko's studie weer helemaal niet noemt.

De Groningse neerlandicus Frank Berndsen staat meer uitgebreid stil bij het boek van Von Heydebrand en Winko in zijn studie *Met alle respect* uit 2000. Zijn gedeeltelijke diskwalificatie van hun werk, motiveert hij aan het begin van zijn boek meteen met een merkwaardig onderscheid:

Allereerst is er een methodologisch verschil. Von Heydebrand en Winko maken intensief gebruik van filosofische inzichten, terwijl in wat hierna volgt geprobeerd wordt het terrein van het wetenschappelijk onderzoek niet te verlaten. Zo maken zij gebruik van filosofische inzichten van psychologische en sociologische aard, baseren ze zich op inzichten uit de analytische taal filosofie en ontlenen ze denkbeelden aan de axiologie (Berndsen 2000, 6).

Het is niet heel duidelijk welke dichotomie Berndsen hier nu tussen zichzelf en Von Heydebrand en Winko beoogt te schetsen – met misschien wel als meest prangende kwestie: waarom is Von Heydebrand en Winko's aanpak niet-wetenschappelijk? De vraag laat zich verduidelijken als je haar omkeert. Ook gaandeweg Berndsens studie blijft onduidelijk welk 'terrein' van wat voor soort 'wetenschappelijk onderzoek' hij nu precies beoogt niet te verlaten. Juist zijn eigen theorievorming is nogal ad hoc, zijn terreinafbakening vaag en inwisselbaar, zijn onderzoeksmateriaal willekeurig en zijn definities simplificerend en reductionistisch.⁴ En juist waar zijn gedachtegoed raakt aan de uitgangspunten van Von Heydebrand en Winko maakt hij deze nodeloos complex en willekeurig. De belangrijkste verdienste van het model, dat het de dynamiek van het literaire systeem verdisconteert in de analyse, blijft in Berndsens aanpak volledig afwezig.

Els Andringa presenteerde in 2006 een bewerkte versie van het basismodel van Von Heydebrand en Winko in haar grondige analyse van de receptie van Virginia Woolf in het Nederlandse literaire polysysteem. Andringa brengt het model terug tot een viertal categorieën (Andringa 2006, 547), waarmee in feite de complexiteit van de aannames teniet wordt gedaan en er welbeschouwd een model à la Mooij en zijn navolgers resteert. Andringa legitimeert haar bewerking van het model als volgt: 'Heydebrandt [sic] and Winko offer a careful historical, theoretical, and conceptual framework for the study of literary evaluation which provides the basis of a category system of values that is much more elaborate than could be shown here. The reduced set I used is justified by the purpose of showing the most important changes in the evaluative criteria in our material' (Andringa 2006, 548). Ook deze – uiteraard passend verantwoorde en daardoor zonder meer gelegitimeerde – reductie doet helaas de

specifieke verdiensten van de benadering van beide Duitse literatuurwetenschappers teniet.

Praktijkgevallen

Het meest waardevolle aan de theorie van Von Heydebrand en Winko is juist dat zij een mogelijke uitweg biedt uit wat een van de lastigste problemen is in het onderzoek naar literaire kritieken. Zij maakt het namelijk mogelijk *Dissens* (dissensus, het tegenovergestelde dus van consensus) te verklaren.

Bei der Wertung von Literatur kann es aus vier Gründen zu einem Dissens kommen: Das Wertungsobjekt kann unterschiedlich aufgefaßt werden, die Wertenden können sich auf verschiedene axiologische Werte und abweichende Zuordnungsvoraussetzungen beziehen, und sie können ihre axiologischen Werte unterschiedlich gewichten. Soll ein begründeter Konsens hergestellt werden, müssen sich die Wertenden in einem Meta-diskurs versichern, daß sie in diesen vier Punkten übereinstimmen; stimmen sie nicht überein, können sie auf diese Weise ihren Dissens begründen (Von Heydebrand e.a. 1996, 110).

Het uiteenlopende waarden van een identiek object kan verklaard worden uit het samenspel van de Zuordnungsvoraussetzungen en axiologische en attributieve waarden, een buitengewoon zinvolle aanvulling op het in Nederland vigerende kritiekenonderzoek.

Ik geef twee voorbeelden die dit praktisch verhelderen (vgl. Joosten 2009, 261-262). Het Nederlandse weekblad *Volzin* publiceerde eind 2008 op het omslag de aankondiging van een artikel in het nummer: 'Links rukt op in Latijns-Amerika'. Die zin is te lezen als een *vaststelling*, als een journalistiek feit uit de maatschappelijke werkelijkheid. Misschien kan daarbij iets opgemerkt worden over de keuze voor het semantische veld waaruit het werkwoord 'oprukken' afkomstig is, maar in zijn geheel genomen is dit op het eerste gezicht een (tamelijk) neutrale vaststelling. Toch zal niemand ontkennen dat de volgende aanvullende informatie er wel degelijk toe doet: *Volzin* is een progressief-christelijk tijdschrift, dat zich zeer kritisch opstelt tegenover, bijvoorbeeld, de katholieke kerk en haar rol in Zuid-Amerikaanse landen. Zonder al te zeer te generaliseren, mag men aannemen dat door de redactie op een bepaalde manier gedacht wordt over dit feit (en dat de verwachtingshorizon van de doelgroep van het blad ook een bepaalde richting opgaat). Exact dezelfde zin zou als kop in het populistisch-rechtse dagblad *De Telegraaf* een compleet andere strekking hebben, en in het gedistantieerde intellectueel-liberale *NRC Handelsblad* zou de betekenis van exact dezelfde zin opnieuw anders zijn.

Een tweede voorbeeld maakt het probleem iets scherper en staat bovendien dichter bij de literatuur. De in 2007 verschenen roman *De overgave* van Arthur Japin werd

op dezelfde dag besproken in *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*. In *NRC* was Pieter Steinz overwegend positief. Hij staat uitgebreid stil bij hoofdpersoon 'Granny' en de psychologische tekening die Japin van haar heeft gemaakt:

Ze heeft het in haar leven moeilijk gehad, maar ze heeft het, met haar eindeloos gedragen rouw en onverzoenlijkheid, zichzelf ook erg moeilijk gemaakt. Niet voor niets is een van haar motto's: 'Huilen is voor mensen die nooit iets hebben meegemaakt.'

De overgave wemelt van dit soort mooie oneliners. 'Gebrek aan nieuwsgierigheid is doodsoorzaak nummer één.' 'Een mens kan beter vergaan van hoop dan van wanhoop.' En: 'Dat is het wreedste van het leven – niet dat het ooit stopt, maar dat het altijd doorgaat' (Steinz 2007).

Deze passage staat diametraal op een passage in Serdijs uiterst negatieve bespreking in *de Volkskrant*. Zij is met name niet te spreken over

de levenslessen van Granny [...]: 'Begrip betekent voor iedereen iets anders.' Of: 'Kiezen kan een mens altijd.' Of: 'Wraak is zoiets groots, die neem je voor jezelf of anders niet.' Het tekent dit personage, dat spreken in quasi-wijsheden. 'Huilen is voor mensen die nooit iets hebben meegemaakt. [...]' Dat gemaakt kordate irriteert. Alsof Granny voortdurend in de steigers moet worden gezet omdat het personage anders omvalt (Serdijs 2007).

Dit curieuze fenomeen van exact dezelfde of zeer vergelijkbare tekstvoorbeelden die een diametraal tegenovergestelde beoordeling behelzen, doet zich met enige regelmaat voor in de praktijk van de kritiekanalyse. Voor dit probleem schiet de exclusief tekstimmanente kritiekanalyse tekort, want het is evident dat men meer dient te onderzoeken dan louter de kritiekttekst zelf. Een analyse in de school van Mooij zou de oordelen bijvoorbeeld met Boonstra in de hand (deels) klasseren onder de 'emotivistische argumenten', waarbij de oordelen van Serdijs en Steinz, ondanks het feit dat ze lijnrecht tegengesteld zijn, qua categorisering niet van elkaar onderscheiden worden. Met de verfijning van Praamstra zou aangegeven kunnen worden dat er binnen ditzelfde waardeoordeel een onderscheid aangebracht kan worden: dat wat Steinz zegt wordt dan als 'positief-waarderend' geklasseerd en wat Serdijs zegt als 'positief niet-waarderend'. In feite is de analyse dan klaar en is er nog niks gezegd over de subjectieve invalshoek van de respectieve critici. Dit voorbeeld zou, op basis van de aannames van Von Heydebrand en Winko, uitgebouwd kunnen worden in de richting van een verklaring van uiteenlopende axiologische waarden en onderscheiden *Zuordnungsvoraussetzungen* die ten grondslag liggen aan de kritische praktijk van beide recensenten. Waar de Boonstra/Praamstra-opvatting al te zeer uitgaat van het idee dat door en over critici iets objectiefs gezegd kan worden, geven Von Heydebrand en Winko zich rekenschap van de onvermijdelijke, al dan niet bewuste, partijdigheid binnen het *Sozialsystem Literatur* van elke speler op het veld.

Ook Dorrestein gaat in haar lezing in op een concrete casus uit de recente Nederlandse literatuurkritiek. Als voorbeeld van onterecht ongeëngageerde kritiek neemt zij Pieter Steinz' recensie van *Wij* van Elvis Peeters.

Zijn moeite met de ethiek van *Wij* vertaalt hij in vermeende esthetische tekortkomingen ervan. Hij vindt dat *Wij* 'een originele stijl' ontbeert en dat is voor hem de doorslaggevende reden om het 'een slecht boek' te noemen, met als meest onbegrijpelijke opmerking nog dat het 'geen scherpe morele visie' tentoonspreidt (Dorrestein 2010, 82).

Dorrestein vraagt zich dan af: 'Hoe braaf en gezapig kun je zijn? Maar het kan toch niet zo wezen dat de moraal van een roman alleen recht wordt gedaan als die de recensent welgevallig is?' (Dorrestein 2010, 82-83). Dit is een mentale pirouette om even bij stil te staan. Het zou zeer goed tegen te werpen zijn dat als essentie van (een bepaalde vorm van) gerespecteerde literatuurkritiek wel degelijk gezien kan worden dat de criticus zijn morele maatstaven naast een te bespreken tekst legt en op grond daarvan zijn oordeel velt. Sterker nog: hier zijn we zelfs zeer dicht bij de uitgangspunten van wat bij uitstek *geëngageerde* literatuurkritiek genoemd moet worden. Het is hier dan ook zeer verleidelijk om Dorrestein te parafraseren: 'het kan toch niet zo wezen dat de moraal van een recensent alleen recht wordt gedaan als die Dorrestein welgevallig is?' Hoe vreemd het moge lijken, Dorrestein ontpopt zich als een zeer *old school*-autoritaire literatuurbeschouwer, met de waarheid (de 'kern') in pacht en een banvloek in petto voor eenieder die die waarheid niet bijtreedt. Dorresteins wereldbeeld is, ondanks de frivole toon en het schijnbare revolutionaire elan, gesloten in de meest klassieke zin. Als zodanig biedt ze mooi illustratiemateriaal voor de benadering van Von Heydebrand en Winko: wat niet in haar visie past, ziet ze niet in een tekst.

Wie de tekst van Steinz leest, stelt vast dat Dorrestein de tweede en derde zin van Steinz' recensie genegeerd heeft: 'De nieuwe roman van Elvis Peeters is smerig en sadistisch. Maar dat maakt *Wij* nog niet tot een slecht boek' (Stein 2009). En de slotalinea van zijn recensie begint Steinz ten overvloede nog eens met: 'De misselijkmakende scènes en de ongeloofwaardige personages zouden natuurlijk geen enkel bezwaar zijn als *Wij* goed en origineel was geschreven'. Hoe je het ook wendt of keert, Steinz geeft wel degelijk een oordeel over de *ethische* strekking van Peeters' roman, alleen komt die niet overeen met Dorresteins *Zuordnungsvoraussetzungen*. Intussen is dat in feite wel de kwestie: een onderzoek naar de waardetoekenning binnen een kritische tekst kan niet zonder verdiscontering van het normen-en-waardenproces van de steller én de lezer van een tekst.

Concluderende opmerkingen

Bij een analyse van de rol die engagement eventueel kan spelen bij de kritische ontvangst van teksten, is het niet zinvol om uit te gaan van iets als de 'kern' van een tekst. Een tekst *is* niet geëngageerd, maar kan hooguit zo gelezen worden. Misschien is dat

nog wel het meest opzienbarende aan Christa Wolfs al even genoemde novelle *Was bleibt*. Het boek laat zich namelijk uitstekend lezen als een 'universele' novelle met sterk kafkaïaanse inslag, waarin een eenzame vrouw, schrijfster van beroep, zich permanent bespied weet door anonieme mannen in een auto. Het zou haast evengoed het relaas kunnen zijn van een paranoïde patiënt, als van een vervolgd schrijfster uit de toenmalige DDR. Op de achterflap van mijn editie uit 2007 wordt het verhaal getypeerd als gaande over een 'Ostberliner Schriftstellerin, die von der Stasi observiert wird'. Bij de eerste druk, uit 1990, was van die toelichting geen sprake. In de tekst zelf staat goed bekeken geen enkele actuele verwijzing naar welke eigentijdse werkelijkheid dan ook, althans: niet voor wie die werkelijkheid niet – of niet meer – (her)kent.⁵ Christa Wolfs novelle heeft alles in zich om een universele, tijdloze klassieker te worden over angst, vervolgingwaan en schuld bewustzijn. Hier dient zich de tweespalt aan die de Luikse literatuurwetenschapper Benoît Denis in zijn studie *Littérature et engagement* al signaleerde naar aanleiding van Sartres klassieke pleidooi voor geëngageerde literatuur: 'le projet sartrien est soumis à une tension extrême, puisqu' il vise à conjoindre deux postulations finalement contradictoires. Ce que le discours politique gagne en assurance, c'est un peu la littérature qui le perd, et, inversement, ce que la littérature gagne en finesse critique, c'est la positivité du propos politique qui le perd' (Denis 2000, 270). Een haast onmogelijke spagaat: een werk in evenwicht houden tussen enerzijds eigentijds en geëngageerd zijn en anderzijds ook enkele jaren na publicatie nog te begrijpen en te genieten voor een lezer.

In zijn overzichtsartikel 'Literatuurkritiek in de wetenschap' uit 2003 onderscheidt Klaus Beekman drie stromingen in het Nederlandse naoorlogse onderzoek naar literaire kritiek, waarvan ik inging op de Mooij-variant en de institutionele variant. Binnen de neerlandistiek is de analyse van waardeoordelen, geschoeid op de leest van Abrams' poëticamodel en Mooijs analyse van waardeoordelen, lange tijd maatgevend geweest bij het onderzoek naar kritieken: er werd bekeken welk soort waardeoordeel overwegend werd gebruikt in een bepaalde kritiek of in een corpus van kritieken en, in het beste geval, welke poëtica met die waardeoordelen correspondeerde. Er is zelden stilgestaan bij de paradigmatische wortels van deze benadering, die vanaf begin jaren zeventig ingang vond. Mooijs analysevoorstel maakte opgang tijdens de hoogtijdagen van de ergocentrische benadering, uitgedragen door het tijdschrift *Merlyn*. De aanpak van kritieken blijkt, welbeschouwd, zeer vergelijkbaar: de tekst van de kritiek staat centraal en wordt, als het ware, als autonoom tekstobject geanalyseerd, zonder oog voor zijn werking binnen het literaire systeem. Zoals bleek, heeft Olf Praamstra het model dynamischer gemaakt, door aandacht te besteden aan de verschillende mogelijke strekkingen die een waardeoordeel kan aannemen. Hoewel Praamstra's aanpassingen de analyticus in staat stelden subtielere onderscheidingen in de kritieken aan te brengen liep deze analysemethode dood. Beekman stelt dienaangaande:

Het steeds meer verfijnen van de classificatie en het beantwoorden van de vraag of een recensie al dan niet in een van de (sub)-categorieën paste, leek een doel op zichzelf te zijn geworden – terwijl het erom zou moeten gaan de classificatie te verbinden met een scherp geformuleerde vraagstelling.

Het is dan ook geen wonder dat de discussie over de door Mooij ontworpen classificatie op een gegeven moment stagneerde (Beekman 2003, 200).

Het model van Von Heydebrand en Winko geeft de kritiekenanalyse de noodzakelijke dynamiek. Dat wil niet zeggen dat onderzoek op basis van Boonstra en Praamstra zonder perspectief is. Misschien is dat wat Beekman bedoelt met een ‘scherp geformuleerde vraagstelling’. In vergelijkende zin, zoals uit het onderzoek van Vermeulen bleek, zijn er zeer beslist relevante gegevens tevoorschijn te halen met het model dat Praamstra ontwikkelde. Het is zeer goed mogelijk tendensen aan te geven, wanneer je kiest voor dit model. Toch schiet het tekort om de complexiteit van de literaire dynamiek iets adequater te vangen. Daartoe zal een aanvullende analyse op basis van de begrippen van Von Heydebrand en Winko uitermate zinvol zijn.

De kritiepunten, aanvullingen en bijstellingen van Worthmann uit 2002 (die overigens door Von Heydebrand en Winko in 2008 kritisch werden besproken maar eigenlijk zeer enthousiast werden ontvangen) zijn ook relevant voor een van de meest bekritiseerde en ook wel echt grote problemen in het begrippensarsenaal van Bourdieu, namelijk de *habitus*. Bourdieus waarnemingen en bevindingen zijn vaak volledig raak waar het gaat om de grote lijnen van onderscheid tussen wat goede smaak en slechte smaak wordt gevonden. Maar voor de individuele onderscheiden blijft het *habitus*-begrip problematisch. Om op het voorbeeld van de receptie van Japin terug te komen: Steinz’ en Serdjins recensie werden op dezelfde dag gepubliceerd. Hier kan geen sprake geweest zijn van distinctie-overwegingen, die een van de twee ertoe bracht zich bewust af te zetten tegen de ander. Over de ‘objectieve’ – ik gebruik dit nu in de bourdieuaanse zin van het begrip – positie in het veld valt ook weinig te zeggen, die is zeer vergelijkbaar. Vanwege alleen al de gelijktijdigheid van publicatie gaat hier ook niet – althans niet a priori – de distinctiestrijd in het kritiekenveld tussen *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* op. ‘Dans le cas du journalisme, le critique du *Figaro* produit non les yeux fixés sur son public mais par référence au *Nouvel Observateur* (et réciproquement). Pour cela, il n’a pas besoin de se référer intentionnellement à lui: il lui suffit de suivre son goût, ses inclinations propres, pour se définir contre ce que pense ou dit le critique du bord opposé qui fait lui-même la même chose’ (Bourdieu 2002, 165). Dat lijkt een wat te gemakkelijke verklaring voor een cruciaal probleem in de analyse van literaire kritieken, waarvoor de voorstellen van Von Heydebrand en Winko – en de verfijningen van Worthmann – in elk geval de reële richting van een mogelijke uitweg wijzen.

Het probleem van engagement in de literatuurkritiek heb ik niet uitgewerkt vanwege de tegenstelling tussen een partijdige actor in het veld (Dorrestein) versus de afstandelijkheid van literatuurwetenschappers (Von Heydebrand en Winko). Dorrestein heeft als scheppend schrijver immers alle recht haar subjectieve polemische standpunt in het debat in te brengen (alhoewel de vraag rijst hoever precies de grens van het toelaatbare opgerekt mag worden met, *pour les besoins de la cause*, rommelig redeneren, onjuist citeren en onvolledig weergeven van andermans woorden). Hierbij kan meteen opgemerkt worden dat de tegenstelling tussen een autonomistische en

geëngageerde kijk op literatuur allicht ook minder ongecompliceerd is dan Dorrestein lijkt te denken. Sapiro stelt dat in bepaalde historische contexten de autonomie van de literatuur bij uitstek een politiek-maatschappelijk statement was: 'la défense de l'autonomie est aussi une éthique [...]', en signaleert, onder verwijzing naar Bourdieu, in zeker opzicht zelfs een zeer brede *range* van verzet tegen maatschappelijke omstandigheden: 'L'autonomie ne s'est pas affirmée seulement contre les pouvoirs, l'idéologie dominante ou la morale, mais aussi en réaction aux contraintes imposées par le marché [...]' (Sapiro 2010, 48, 51).

Uiteindelijk is er een veel fundamentele tegenstelling die de casus van Dorrestein illustreert, namelijk die tussen een literaire object-gerichtheid versus de aanname van principiële – of in elk geval onvermijdelijke – subject-gerichtheid, oftewel: het verschil tussen literaire waarde als *gegeven* feit versus literaire waarde als een *geconstrueerd* feit. Het is een vraagstuk dat al tientallen jaren opduikt in het literatuurwetenschappelijk discours. Zo schetste René Wellek begin jaren zestig de tegenstelling al in zijn klassieke *Concepts of criticism*:

The old absolutism is untenable: the assumption of one eternal, narrowly defined standard has to be abandoned under the impact of our experience of the wide variety of art, but on the other hand, complete relativism is equally untenable; it leads to paralyzing skepticism, to an anarchy of values [...] (Wellek 1963, 17).

In Nederland heeft het kritiekenonderzoek lang een objectieve pretentie gehad – in de merlinistische zin, met de kritiekentekst als onderzoeksobject.⁶ De wetenschapper die zich bezighoudt met de literatuurkritiek en het fenomeen recht wil doen, kan er echter niet omheen de dynamiek van het *Sozialsystem Literatur* (Von Heydebrand e.a. 1996, 25 e.v.) te verdisconteren en zou zich uitgedaagd moeten weten door die onvermijdelijke 'anarchy of values' waarmee het object van onderzoek zich aandient.

Literatuur

ANBEEK 2001

T. Anbeek, 'De betekenis van Merlyn', in: *Nederlandse Letterkunde*, 6, 1, 2001, 1-12.

ANDRINGA 2006

E. Andringa, 'Penetrating the Dutch Polysystem: the Reception of Virginia Woolf 1920-2000', in: *Poetics Today*, 27, 3, 2006, 501-568.

ANZ 1991

T. Anz (red.), *Es geht nicht um Christa Wolf: der Literaturstreit im vereinten Deutschland*. München, Spangenberg, 1991.

BEEKMAN 2004

K. Beekman, 'Literatuurkritiek in de wetenschap', in: T. van Deel e.a. (red.) *Kijk op kritiek. Essays voor Kees Fens*. Amsterdam, Querido, 2004, 198-208.

BERNDSSEN 2000

F. Berndsen, *Met alle respect. Over literatuurkritiek*. Groningen, Passage, 2000.

BOONSTRA 1979

H.T. Boonstra, 'Van waardeoordeel tot literaturopvatting', in: *De Gids*, 142, 4, 1979, 243-253.

BOURDIEU 2002

P. Bourdieu, *Questions de sociologie*. Paris, Minuit, 2002.

VAN DEEL 1986

T. van Deel, 'Aandacht voor de tekst?', in: *De komma bij Krol en andere essays*. Amsterdam, Querido, 1986, 155-165.

VAN DEEL 2004

'Woord vooraf', in: T. van Deel e.a. (red.), *Kijk op kritiek. Essays voor Kees Fens*. Amsterdam, Querido, 2004, 7-9.

DENIS 2000

B. Denis, *Littérature et engagement: de Pascal à Sartre*. Paris, Seuil, 2000.

DORRESTEIN 2007

R. Dorrestein, 'Wat is er mis met de Nederlandse literatuurkritiek?', in: *Trouw*, 30 juni 2007. Geraadpleegd op 25 juni 2010: <http://www.renatedorrestein.nl/index.php?id=858>.

DORRESTEIN 2010

R. Dorrestein, 'De literaire kritiek: koekoek-eenzang', in: Yra van Dijk e.a. (red.), *Jan Campert-stichting Jaarboek 2009*. Den Haag, z.u., 2010, 79-85.

GOEDKOOP 2007

H. Goedkoop, 'De smetvrees van de critici. De werkelijkheid in de literaire kritiek', in: *De Groene Amsterdammer*, 20 april 2007.

HEIJNE 2007

B. Heijne, 'Het einde van de literatuur', in: *NRC Handelsblad*, 30 maart 2007.

VON HEYDEBRAND e.a. 1996

R. von Heydebrand & S. Winko, *Einführung in die Wertung von Literatur*. Paderborn, Schöningh, 1996.

VON HEYDEBRAND e.a. 2008

R. Von Heydebrand & S. Winko, 'The Qualities of Literatures: A Concept of Literary Evaluation', in: W. van Peer (red.), *The Quality of Literature. Linguistic Studies in Literary Evaluation*. Amsterdam e.a., John Benjamins, 2008, 223-240.

JOOSTEN 2007

J. Joosten, *Niet wat de criticus moet, maar wat hij doet: De relatie tussen neerlandistiek en literatuurkritiek*. [Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Nederlandse letterkunde aan de Faculteit Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 9 februari 2007.] Nijmegen, 2007.

JOOSTEN 2009

J. Joosten, 'De vraag naar een methode. Over de analyse van literaire kritieken', in: *DWB*, 154, 2, 2009, 259-271.

NAJDER 1975

Z. Najder, *Values & Evaluations*. Oxford, Clarendon Press, 1975.

PFOHLMANN 2004

O. Pfohlmann, 'Literaturkritik in der Bundesrepublik', in: T. Anz & R. Baasner (red.), *Literaturkritik. Geschichte Theorie Praxis*. München, C.H. Beck, 2004, 160-191.

PRAAMSTRA 1981

O. Praamstra, 'De analyse van kritieken,' in: *Voortgang: jaarboek voor de neerlandistiek*, 5, 1984, 241-164.

VAN REES 1985

K. van Rees, 'Consensusvorming in de literatuurkritiek', in: Robert Anker e.a. (red.), *De regels van de smaak*. Amsterdam, Joost Nijssen, 1985, 59-85.

SAPIRO 2010

G. Sapiro, 'L'autonomie de la littérature en question', in: J.P. Martin (red.), *Bourdieu et la littérature*. Nantes, Éditions Cécile Defaut, 2010, 45-61.

SERDIJN 2007

D. Serdijn, 'Terug naar de comanches', in: *de Volkskrant*, 14 september 2007.

STEINZ 2007

P. Steinz, 'Haat is mijn houvast', in: *NRC Handelsblad*, 14 september 2007.

STEINZ 2009

P. Steinz, 'Marionetten van het effectbejag', in: *NRC Handelsblad*, 8 mei 2009.

TODOROV 2007

T. Todorov, *La littérature en péril*. Paris, Flammarion, 2007.

TRUIJENS 2005

Aleid Truijens, 'Ontsluit de verbeelding! Uitgenodigd om de arena van de literatuur te betreden?', in: *de Volkskrant*, 21 juli 2005.

VAESSENS 2004

T. Vaessens, 'De mythe van Merlyn: "merlinisme" in literatuurkritiek en -onderwijs', in: T. van Deel e.a. (red.), *Kijk op kritiek: essays voor Kees Fens*. Amsterdam, Querido, 2004, 170-185.

VERMEULEN 2010

M. Vermeulen, *Een kwantitatief en kwalitatief onderzoek naar de verschillen tussen de literatuurkritische praktijk van vóór en ná het tijdschrift Merlyn*. Radboud Universiteit Nijmegen, Ongepubliceerde MA-scriptie Moderne Letterkunde, 2010.

VOGEL 2001a

M. Vogel, *Baard boven baard. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960*. Amsterdam, Van Gennep, 2001.

VOGEL 2001b

M. Vogel, *Recensies!* Amsterdam e.a., L.J.Veen, 2001.

WELLEK 1963

R. Wellek, *Concepts of Criticism*. New Haven e.a., Yale University Press, 1963.

WORTHMANN 2004

F. Worthmann, *Literarische Wertungen. Vorschläge für ein deskriptives Model*. Wiesbaden, Deutscher Universitäts-Verlag, 2004.

ZEEMAN 2004

M. Zeeman, 'Lezen om terug te praten. De herintrede van de geëngageerde roman in een nieuwe gedaante', in: *de Volkskrant*, 19 maart 2004.

Noten

1. De tekst verscheen verder o.m. op Dorresteins eigen webpagina (<http://www.renatedorresteijn.nl/index.php?id=936>) en onder de titel 'Literatuur bepaalt het noorden' in de *Staalkaart kunstenkrant*, 3, 4, 2010, 1 en 11. Ik gebruik hier Dorrestein 2010.
2. Ik baseer me op de ongepubliceerde scriptie. Een verslag van dit onderzoek zal voorjaar 2011 in artikelvorm gepubliceerd worden in het online-tijdschrift *TS*. > *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* (<http://tijdschriftstudies.library.uu.nl/index.php/TS/index>).
3. Dat is overigens – maar dit terzijde – op meer plekken wat curieus aan Dorresteins betoog: het blinkt welbeschouwd niet altijd per definitie uit in betoogtechnische consistentie. Zo diskwalificeert ze Thomas Vaessens' basisthese in *De revanche van de roman* als 'ergerlijk gratuit geblaat', terwijl Vaessens precies zegt wat zijzelf bepleit.
4. Zie wat dat laatste betreft Berndsens simplificerende en apodictische uitleg bij de zelfopgeworpen vraag wie bepaalt of er bij teksten sprake is van 'literariteit': 'Het antwoord luidt: auteurs, tezamen met tijdschriftredacties en uitgevers' (Berndsen 2000, 30). Vergelijk dit met Sapiro's schets van 'des instances plus ou moins institutionnalisées' die binnen het autonome literaire veld werkzaam zijn: 'instances de formation et de socialisation (lycée, Université, écoles spécialisées), lieux de sociabilité (salons, cénacles, cafés), instances de production et de diffusion (revues, éditeurs, presse), instances de consécration (prix, académies), instances professionnelles (sociétés d'auteurs, associations, syndicats)' (Sapiro 2010, 52).
5. Dat wil zeggen: afgezien van de datering aan het einde van de novelle, waarmee Wolf als auteur aangeeft de tekst oorspronkelijk in 1979 te hebben geschreven en hem in 1989 te hebben herwerkt. Hetgeen een veelbesproken kwestie werd in het debat rond het boek.
6. Zie ook de kanttekeningen ten aanzien van de positie van de onderzoeker in Joosten 2007, *passim*.